

GÁRDONYI GÉZA EMLÉKÉRE HALÁLÁNAK 100. ÉVFORDULÓJÁN

TO THE MEMORY OF GÉZA GÁRDONYI ON THE 100TH ANNIVERSARY OF HIS DEATH

Eisemann György

az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
eisemann.gyorgy@btk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Gárdonyi Géza (Ziegler Géza, 1863–1922), „az egri remete” legnagyobb sikereit mint történelmi regények írója érte el, elsősorban az *Egri csillagok* (1901), *A láthatatlan ember* (1902), az *Isten rabjai* (1908) révén. A falusi és a vidéki életről szóló anekdotikus és satirikus-humoros történetekkel hívta fel magára a figyelmet (*Az én falum*, *Göre Gábor-levelek*), de az *Az öreg tekintetes* című regény (1905) már tragikus ábrázolását nyújtja a modernizáció történelmi-kulturális folyamatának. Legismertebb műve az *Egri csillagok* 2005-ben a Nagy Könyv elnevezésű televíziós szavazáson Magyarország legkedveltebb regényének bizonyult. E népszerű alkotást több mint húsz nyelvre fordították le, általános iskolai tananyag lett.

Gárdonyi jelentős alakja volt a 19–20. század fordulója magyar irodalmának. Életműve értékben gazdag átmenetet képez Jókai és Mikszáth romantikus-anekdotikus, életképszerű elbeszélésmódjából a modern irodalmiság poétikája felé. Jól ismerte a világirodalmat: műveire elsősorban Dickens és Dosztojevszkij voltak nagy hatással. Mindemellett költő, újságíró, fordító, tanár is volt, továbbá ügyesen hegedült, orgonált, festett, s a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja lett. Egyes botanikai és archeológiai felismerései figyelemre méltók. Művészi világképében vegyülnek a schopenhaueri, a buddhista, a panteista és a keresztény-misztikus elemek.

Egri sírja és egykori háza az olvasók zarándokhelyévé vált.

ABSTRACT

Géza Gárdonyi (born Géza Ziegler, 1863–1922) ‘the hermit of Eger’ has achieved his greatest successes as a historical writer, particularly with novels *Eclipse of the Crescent Moon* (*Egri csillagok*) (1901), *Slave of the Huns* (*A láthatatlan ember*) (1902), *Prisoners of God* (*Isten rabjai*) (1908). Gárdonyi attracted attention with anecdotal and satiric-humoristic stories about peasant and rural life (*Az én falum* [My Village], *Gábor Göre letters*), but the novel with the title *Az öreg tekintetes* [The Elderly Honour] (1905) is already a tragic depiction of the historical-cultural progress of modernisation. Gárdonyi’s most famous work (*Egri csillagok* [*Stars of Eger*], translated into English as *Eclipse of the Crescent Moon*) was voted in 2005 the most liked

novel of Hungary by viewers of the television programme Big Read (Big Book). This popular work have been translated to more than twenty languages. It is taught in primary schools of Hungary.

Gárdonyi was a prominent literary figure at the turn of the 19th and 20th centuries. His oeuvre provides a valuable transition from the romantic-anecdotal narrative and genre of Kálmán Mikszáth and Mór Jókai to the poetics of modern literacy. He knew the world literature very well, primarily the prose of Dickens and Dostoyevsky had a great impact on his works. He was also poet, dramatist, journalist, translator, teacher, furthermore composer of songs, skilled violinist, organist, painter and honorary member of the Hungarian Academy of Sciences. His findings in botany and archaeology were noteworthy. Gárdonyi's artistic view of the world combined elements from works of Schopenhauer, Buddhism, pantheism and Christian mysticism.

His tomb and onetime house in Eger have become a site of pilgrimage for the readers.

Kulcsszavak: „az egri remete”, történelmi regény, *Egri csillagok*, művek a falusi életről és a modernizációról, átmenet a romantikus életképektől a modern irodalmiság felé, Schopenhauer, panteizmus, keresztény misztika

Keywords: ‘the hermit of Eger’, historical novel, *Eclipse of the Crescent Moon*, works about rural life and modernisation, transition from romantic genres to modern literacy, Schopenhauer, pantheism, Christian mysticism

Gárdonyi Géza.

A kép készítője ismeretlen (Wikipédia, Közkincs)

Amikor Gárdonyi Gézá a *Nyugat* hasábjain Ady Endre 1910-ben a „magyar Dickensnek” nevezte, nem egyszerűen csak zsurnalisztikus tömörséggel élt, hanem találó irodalomtörténeti-komparatiztikai észrevételt is tett. Röviden vázolta a magyar szerző művészetének jellegzetességeit („Soha és senki ilyen könnyen, ilyen összetett filozófiával, ilyen kedvesen magasról, ilyen poétasággal magyarul nem mesélt”), s ezzel korabeli, akkortájt megváltozó helyzetét is érzékeltette a hazai recepcióban. Összefoglalása tanulságos kifejeződése volt egy tűnékeny, ám a korábbi távoltagest kompenzáló hatástörténeti pillanatnak, miként Gárdonyi életművének további sorsa is mintapéldája lehet az irodalmi kánon változékony-ságának és rétegzettségének. A Jókai-féle életkép és a mikszáthi anekdotizmus nyomdokain induló írónak a 19. század utolsó évtizedében megjelent számos elbeszélése, különösen *Az én falum* (1898) című novelláskötete, előbb-utóbb komoly elismerést váltott ki, népszerűvé tette szerzőjét a nagyközönség körében. Sokan szívesen olvasták a *Magyar Hírlap* oldalain megjelenő Göre Gábor-leveleket is, a korabeli vidéki élet komikus ábrázolását, melynek gúnyos-karikaturisztikus modorától később a szerző elhatárolódott. Mindenesetre a szélesebb olvasótábor Gárdonyit egyre inkább a nagy elődök, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán méltó utódaként tartotta számon. Néhány történelmi témájú regénye (*Egri csillagok*, 1901; *A láthatatlan ember*, 1902; *Isten rabjai*, 1908), valamint a modernizáció történelmi-kulturális folyamatának megrendítő ábrázolása (*Az öreg tekintetes*, 1905) sokáig a legismertebb magyar epikus művek közé tartoztak. Sík Sándor az 1920-as években e közkedveltség esztétikai okaiként a „naiv realizmus”, a lírai hangvétel és a szimbolikus markírozás szintézisét jelölte meg. Az író népszerűségét tovább erősítette, hogy a hazaszeretet és a helytállás példázataként olvasható műve, az *Egri csillagok*, még szerzője életében iskolai kötelező olvasmány, majd később nagysikerű film szövegkönyvének alapja lett (1968). Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy egy televíziós műsorsorozat keretében 2005-ben a regényt a közönség Magyarország „legkedveltebb könyvévé” választotta. Ez évben látott napvilágot Császtvay Tünde fontos, az utolsó szerzői korrekciókat figyelembe vevő kiadása. A lineárisan építkező cselekmény első része halmozza az életképszerű betéteket, a történelmi veszélyhelyzetek mellett árasztja az emberi szolidaritás kisvilágainak derűjét, mely később az önfeláldozásig, a rendíthetetlen hősiességig, a nemzet szolgálatának elhivatottságáig magasztosul.

A radikális drámaiságtól, a naturalizmustól és az esszéisztikus-analitikus részletezéstől egyaránt tartózkodó stílus, a tragikumot gyakran idillben feloldó líraiság, a narráció személyessége, olykor népies közvetlensége sokak szemében Gárdonyi művészetét a prózairodalmi hagyományokhoz erőteljesen kötődő, konzervatív elbeszélői modor követőjének mutatta. A Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső vagy Móricz Zsigmond nevével fémjelezhető modernitás felől elbeszélés-módjának késő romantikus formatana, plasztikus kifinomultsága az idők során veszített vonzerejéből, s munkássága a hetvenes évekre az akkori gimnáziumi

tankönyvekből is kimaradt. Egyre inkább „ifjúsági” íróként tartották számon, mely besorolás ugyancsak a kánon perifériája felé szorította, s poétikájának valódi jelentőségét elhomályosította. E helyzetén először nem az irodalomtudomány, hanem a szépirodalom kezdeményezett hatékonyan változást. Esterházy Péter *Termelési regény* (1979) című alkotása, a magyar próza egyik első posztmodern remeklése a mikszáthi anekdotizmus mellett Gárdonyi hősi epikáját, az *Egri csillagok* várvédő küzdelmeit parafrázálva, egyes elemeit az 1950-es évek politikai közegébe transzponálva alkotta meg a maga ironikus-intertextuális beszédmódját. Kissé hasonlít ez a megoldás ahhoz az imitációhoz, amellyel James Joyce *Ulyssese* alkotta újra az *Odüsszeia* heroikus világát, egy tradíció nagyra becsült értékeinek és egyúttal közvetlen folytathatatlanságának a tudatában. Az *Egri csillagok* maga is a homéroszi eposzokhoz és a Tinódi-féle históriás énekekhez valamelyest hasonlítható teljesítményként jelent meg a recepciótörténetben.

Az újabb prózapoétikai kutatások komoly meglepetéseket válthatnak ki a Gárdonyi-olvasás beidegződései felől, támaszkodva a recepcióesztétikai és a mediológiai aspektusokra, kiemelve a látható és a hallható nyelv (az írás és a beszéd) viszonyának performativitását. *A láthatatlan ember* (Császtvay Tünde kiadásában: *Láthatatlan ember*) főszereplője például egy görög betű, a Zéta nevét viseli, az én-elbeszélés maga pedig az írásbeliség különböző formáinak figurálása mentén hozza létre a szöveg történelmi távlatát. Az antropológiai szintre emelt dichotómia – látható és láthatatlan ellentéte – párhuzamos a grafémikus kommunikáció létrejöttével és a közvetítés lehetőségeivel. Ennek nyomán a regény olvasása olyan folyamattá válik, melyben összekapcsolódik a literalitás gyakorlata az emlékezetrel és történelemmel. Ezzel kapcsolatosan a történelmi elbeszélést az önéletírással, a pszichonarratívát a kalandossággal vegyítő alkotás modernitása szembenéz a kultúráknak és szövegeiknek az érzékelésmódok, a technika, a politika és a kommunikáció összefüggésében bontakozó történetiségével, megrázó változásaival. A kiszámíthatatlan fordulatok szétzilálják a látható és a láthatatlan világok kapcsolatának szemiotikai rendjét, miáltal a művelődés idegennek, lélektanilag tudattalannak magyarázott erői betörnek a felszínen stabilnak mutatkozó rendbe. A cselekmény a hun–magyar rokonság hagyományához kötődik, mely eljárás nem a történettudományi belátások felől értékelhető elsősorban, hanem a közösségi identitás szempontjából, mely ezt a genealógiát, a hunok birodalmának megteremtését és gyors eltűnését következetesen csatolta nemzetünk előtörténetéhez.

Kovács Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy Gárdonyinak az 1969-ben megjelent, titkosírással készült naplója olyan öntükröző, az írásról szóló szöveggént fogható fel, mely gazdagon kifejtett, *ars poetica*-szerű belátásokat, irodalomesztétikai megfontolásokat tartalmaz. E *Mesterkönyv* szerint alkotni annyi, mint mindig más szóval mondani a szót, s a másítással, az átdolgozással nem kevesebb őrizendő meg, mint az írásban egyébként könnyen „elszivárgó” élőszó perszonalitása. A titkos könyv az esztétikai kommunikáció jellegzetességeivel, mű és

befogadása kapcsolatával is sokat foglalkozik. Eszerint „a műalkotás egy szép rezgésnek a megörökítése”, s a műnek annál nagyobb az értéke, minél intenzívebb „rezgést kelthet a szívekben”. Ugyancsak a diszkurzív poétikai vizsgálgóds figyelte meg, hogy a másítás, a változtatással létrehívott szemantika még a történetmondásra is kiható: a nagyregények mellékszálai szintén a történet lehetséges másként mondására (ekként a beszédszerűségére) utalhatnak. *Az öreg tekintetes* című regényből pedig nem csupán a város-falu ellentéte, az organikus és a mesterséges világ feszültsége, a természetközeli életmód pusztulása és a változás tragikuma olvasható ki, hanem a környezetét felfedező várostapasztalat értéke, egy új önértelmezés lehetősége is. Gárdonyi színvonalas jellemrajza és jól formált kompozíciója az otthonosság-idegenség dichotómia modern kori feszültségeinek, szociológiai-lélektani összetevőinek egyik legsikerültebb elbeszélése. Mesterien ábrázolja a számára idegen fővárosi környezetbe a vidéki kisbirtok világából érkező „tekintetes” Csurgó Károly tragikus kísérletét az otthonosság fenntartására, a szokatlan tapasztalatok optimális feldolgozására, a város és a falu nyelvezetének harmonizálására.

Gárdonyi művészi világképe a tizenkilencedik század számos, egymástól olykor igen eltérő szellemi-esztétikai törekvését igyekezett szintetizálni. Deista-pantheista árnyalatú, mélyen keresztény hitét alapos természettudományos ismeretekkel egészítette ki, elsősorban a botanika és az állattan foglalkoztatta. Carl Linné, Georges Cuvier, Jean-Baptiste Lamarck, Charles Darwin műveit tanulmányozta, de fizikai, csillagászati munkákat is olvasott (Pierre-Simon Laplace, Hermann von Helmholtz). Vonatkozó meglátásait a *Természet* című szaklapban és a *Budapesti Hírlapban* is közölte, tagja lett a Természettudományi Társaságnak, kivívta Hermann Ottó megbecsülését. Áttekintette továbbá a filozófiatörténet legkiemelkedőbb teljesítményeit, tájékozódott kora társadalomtudományi törekvéseiben a munkásmozgalom, sőt az anarchizmus ideológiájától kezdve a buddhista és a tolsztojánus megbékélés, együttérzés elvéig, ismerte Arthur Schopenhauer és Friedrich Nietzsche eszméit, s érdekelték a misztikus-spiritualista irányzatok is. A korabeli szocialista programokban az egyéniség elvének megsértését látta, de az individualista szélsőségeket szintén kritikával fogadta.

Korának újabb irodalmi törekvései közül a naturalizmus állt tőle a legtávolabb, s a szecesszió a legközelebb. Először *A láthatatlan ember* lapjai tanúskodnak e vonzalmáról, a társadalommal szembesített intimitás, a külön világok értékeiről, a szenvedélyek mindent elsöprő erejéről, az életesemények misztikus-szimbolikus jelentéséről, a halál és a szerelem kapcsolatáról, a történelem irracionalitásáról, barbárság és kultúra ellentétéről és kölcsönösségéről. Az *Isten rabjai* (1908) cselekménye a román korban játszódik, platonikus vágyakozást tematizál az égi és a földi szerelem elválasztásával, az érzelemvilág művészi közegbe transzponált idealizálásával, a szabadság és a rabság relativizálásával, a mélységből felnövő liliom motívumának preraffaelita jellegű ábrázolásával.

Világirodalmi tájékozódása ugyancsak roppant széles körűnek nevezhető. Honoré de Balzactól Charles Dickensig, Victor Hugótól Nyikolaj Vasziljevics Gogolig, Émile Zolától Anton Pavlovics Csehovig, Lev Nyikolajevics Tolsztojtól Mark Twainig, Edgar Allan Poe-tól Gustave Flaubert-ig tanulmányozta kimerítő alapossággal a 19. század prózáját. De a legnagyobb hatást – ahogy a titkos *Mesterkönyvből* is kitűnik – Fjodor Mihajlovics Dosztojevicszkij alkotásai tették rá. Az érzéki világ meghaladása, az „extázis” állapota általuk került érdeklődésének homlokterébe. Úgy vélte, az érzés intenzitása, a szerelem egzaltációja csak a szenvedéssel – mint a szenvedéllyel együtt járó erővel – kölcsönhatásban fejezhető ki a maga legmélyebb természete szerint. Életlátásának e tekintetben legkoncentráltabb, irányregényszerű megfogalmazása a *Szunyoghy miatyánkja* (1916), egy vallomásos-bölcselkedő én-elbeszélés, a szeretetre alapozó boldogságkereső ember árnyaltan megrajzolt, hányatott sorsáról. Gárdonyit sokat foglalkoztatta a férfi-nő viszony, a szerelem individuális célja és antropológiai meghatározottsága, néha schopenhaueri peszsimizmusa (*Az a Hatalmas Harmadik*, 1903; *Hosszúhajú veszedelem*, 1912; *Ida regénye*, 1924). Kiterjedt érdeklődését jelzi, hogy ügyes hegedűjátékos volt, egyik korai festménye kiállításon is szerepelt, két kötet verset publikált, népies stílusban. *Bakalevél* című költeményét a korszak egyik sztárprímása, Dankó Pista zenésítette meg. Legsikeresebb színművét *A bor* címmel mutatta be 1901-ben a Nemzeti Színház. 1910-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1920-ban tiszteleti tagja. Műfordításai szintén figyelemre méltók: Shakespeare *Julius Caesar* című drámáját, Victor Hugo *A századok legendája* című emberiség-költeményét, Dante *Isteni színjátékának* részleteit ültette át magyar nyelvre, ez utóbbit követően lett a Milánói Tudományos és Irodalmi Akadémia tagja.

Ziegler Gézaként született, később szülőfalujának nevét vette fel. Pályáját néptanítóként kezdte, újságíróként folytatta, majd 1897-ben Egerbe költözött, a várra néző dombon házat vásárolt, s onnan tartotta – amennyire igényelte – a kapcsolatot a külvilággal, az irodalmi élettel. S ebben a nyugodt, elszigetelt, természetközeli környezetben dolgozott élete végéig, még a napfényt is csak a tetőbe épített ablakon keresztül engedte be a lakásába. Az „egri remete” ugyanakkor sokat utazott: Konstantinápolyban gyűjtött anyagot az *Egri csillagokhoz*, megfordult Franciaországban és Németországban, bejárta a történelmi Magyarország területének nagy részét. De természetesen nem a világhi, hanem az otthonához ragaszkodó lokálpatrióta képe maradt meg róla az utókor emlékezetében. Méltán, s nem véletlenül, bár legismertebb, legsikeresebb regényét újabban bírálat is éri határozottan kétosztatú emberképe, a saját és az idegen (a barát és az ellenség) polaritásának kiélezése miatt. Mindemellert Eger csillagainak szimbolikájáról: korabeli történelmünkéről, honvédő harcainkról Gárdonyi Géza – mintegy húsz nyelvre, köztük törökre és kínaira is lefordított – regényéből tudhat a nemzetközi olvasóközönség, s erősödhet meggyőződésében a világnak az a része, mely tiszteli a szülőföld, a kereszténység hősiességét, és értékeli küzdelmeinek magas művésziességű megörökítését.

ÚJABB SZAKIRODALOM

- Baranyai Zs. (2010): „Plein air népiesség”. Gárdonyi Géza: *A kék pille. Irodalomtörténeti Közlemények*, 114, 3, 237–247. <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2010-3/baranyai.pdf>
- Bednancs G. – Kusper J. (szerk.) (2015): *Mesterkönyvek faggatása*. Budapest: Ráció Kiadó
- Brassai Z. (2003): *Gárdonyi Géza. (Vár Ucca Műhely Könyvek 7)* Veszprém: Művészetek Háza
- Cs. Varga I. (szerk.) (2014): „Agyagedénybe zárt Isten-sugár”. In *memoriam Gárdonyi Géza*. Budapest: Hungarovoxx Bt.
- Császtrvay T. – Fodor P. (2014): Gárdonyi Géza és műve. *Magyar Tudomány*, 175, 7, 828–831. <http://www.matud.iif.hu/2014/07/07.htm>
- Druzsín F. (2013): „Valami tiszta, égből szállt sugár...”. *Gárdonyi Géza és Bródy Sándor „falusi színművei”*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó
- Györke Á. (2007): Homéroszi eposztól a Nagy Könyvig: 1901 Gárdonyi Géza: Egri csillagok. In: Szegegy-Maszák M. – Veres A. (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest: Gondolat Kiadó, 625–637. <https://bit.ly/3yQs154>
- Hóvári J. (2014): Gárdonyi Géza és a történelmi hűség. *Magyar Tudomány*, 175, 7, 832–839. <http://www.matud.iif.hu/2014/07/08.htm>
- Keller P. (2015): *Az élő Gárdonyi-arc*. Budapest: Szent István Társulat
- Keller P. (szerk.) (2021): „A nemzeti szalony és Más”. *Válogatás a szőlősgyőröki Göre Gábor Humorkonferenciák előadásaiából*. Magánkiadás, <http://real.mtak.hu/129721/1/ANemzetiszalonyesMasBELIV.pdf>
- Korompai J. (1982–1983): A levélíró Gárdonyiról. In: Bodó Sándor (szerk.): *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XIX.* 273–299. https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_HEVE_agria19/?pg=396&layout=s
- Kovács Á. (2014): A „legújabb Gárdonyi”: arccal Dosztojevszkij felé. (A poétikai irányváltás kérdéséhez). *Filológiai Közöny*, 2, 1–24. http://gardonyigeza.hu/wp-content/uploads/2020/03/Kovacs_Arpád_A_legujabb_Gardonyi_arccal_Dosztojevszkij_fele.pdf
- Kovács Á. (2018): Egy fejezet a közép-európai humor poétikájából. Gárdonyi Géza „tréfakedve”. (Elméleti megközelítés) *Partitúra*, 2, 3–21. <https://bit.ly/387nCzN>
- Kovács G. (2011): *A szó kényszerhelyzetben. Bevezetés Gárdonyi regénypoétikájába*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Kovács G. (2021): *Gárdonyi regényművészete*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Kunkli E. (2001): A visszavonhatatlanság tapasztalataként megjelenő létértelmezési válság tematizálása Gárdonyi Géza *Az öreg tekintetes* című művében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1–2, 128–148. <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00401/pdf/00401.pdf>
- Kusper J. (2015): *A csillagok fényezése. Emlékezet és narratíva Gárdonyi Géza regényeiben*. Eger: Líceum Kiadó
- Kusper J. (2020): Az otthonosság szomorúsága. A szimbolikus és retorikai otthonosság lehetőségei Gárdonyi Géza *Az öreg tekintetes* című regényében. *Irodalomtörténet*, 101, 4, 420–451. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00370/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_2020_04_421-441.pdf
- Kusper J. (2021): Az én színrevitele a másik nyelvén. Gárdonyi Géza *Vallomás* című művének narratív rétegei. *Irodalomtörténet*, 102, 4, 289–297. http://real-j.mtak.hu/21494/3/EPA02518_irodalomtortenet_2021_3.pdf
- Nagy B. (2014): A hangulat téralkotó funkciója. (Hangulat – tér – üveg). *Topos*, 3, 198–211. <https://bit.ly/3LCAFvy>
- Nagy S. (2000): *Gárdonyi közelében. (Studia Agriensia 21.)* Eger: Eger Vára Barátainak Köre. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HEVE_StudiaAgriensia_021/?pg=0&layout=s
- Pataki V. (2013): Elhallgatott mondatok. Gárdonyi Géza: *A kürt. Palócföld*, 6, 53–60.

- Pataki V. (2014): A háború narratívája. Gárdonyi Géza: „Háborús kisregények”. *Tiszatáj*, 7, 74–86. <http://tizsataj.bibl.u-szeged.hu/22189/>
- Sz. Király J. (2010): „Szenvedni akarok”. Gárdonyi az első világháborúban. In: Veres Gábor (szerk.): *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve*, XLVI, 415–432. https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_HEVE_agria46/?pg=459&layout=s
- Szalai Király J. (2009): Gárdonyi Géza a *Nyugat*ban. In: Veres Gábor (szerk.): *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve*, XLV. Eger: Dobó István Vármúzeum, 397–413. https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_HEVE_agria45/?pg=440&layout=s
- Szász L. (2013): A küszöblét motívumai. Gárdonyi Géza és *Az öreg tekintetes. Kortárs*, 12, 55–65. http://www.epa.hu/00300/00381/00187/EPA00381_kortars_2013_12_20463.htm
- Varga Z. (2000): *Gárdonyi Géza könyvtára*. Eger: Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár
- Z. Szalai S. (2001): *Sors és történelem. Tanulmányok Gárdonyi Gézaról*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó
- Z. Szalai S. (2013): *Gárdonyi nagy útja*. Budapest: Kairosz Kiadó